

УДК 165.12.930.1(075.8)

**МІФОЛОГІЗАЦІЯ ІСТОРІКО-
ФІЛОСОФСЬКОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА****MYTHOLOGIZATION OF HISTORICAL AND
PHILOSOPHICAL UKRAINIAN STUDIES****Шаповалова І. В.,**

кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних
дисциплін Національного університету
кораблебудування
імені адмірала Макарова,
e-mail: ira.shapovalova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6781-7697>

Ларікова Л. А.,

народна артистка України,
в. о. доцента кафедри бандури
Національної музичної академії України
імені П. І. Чайковського (Київ, Україна),
e-mail: ira.shapovalova@gmail.com

Shapovalova I. V.,

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor of the Department of
Social Sciences and Humanities,
Admiral Makarov National University of
Shipbuilding,
e-mail: ira.shapovalova@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-6781-7697>

Larikova L. A.,

People's Artist of Ukraine,
c. at. Associate Professor of Bandura
National Music Academy of Ukraine
named after P. I. Tchaikovsky (Kyiv, Ukraine),
e-mail: ira.shapovalova@gmail.com

Процес розбудови української державності ставить завдання всебічної підготовки та виховання людини і громадянина. Хто ми такі, звідки вийшли і куди прямуємо, де наше коріння? Без відповіді на ці запитання молода людина не може включитись у загальнодемократичний процес в якості його повноправного суб'єкта. Адже бути громадянином – це значить сприймати державу як свою, діяти відповідно до її політики. Це вимагає високого рівня свідомості, складовою якої є свідомість історична.

Знаючи минуле, людина впевненіше сприймає сьогодення і моделює майбутнє. Вона розуміє, що нинішні процеси обумовлені історично, що тисячі, а може й мільйони людей віддали за цю мить своє життя, що українці – це народ, який споконвічно прагнув державності й, виборовши її, повинен зберегти в тих складних політичних виразах, які розгортаються в сучасному світі.

Впродовж минулих десятиліть в школах і вищих навчальних закладах історія мала ідеологічно препарований вигляд. Проникнення до глибин історичного знання не заохочувалось. Історія України розглядалась як складова російської. Українську історико-культурну традицію – унікальний досвід

культуротворення світового масштабу – фактично не визнавали. З проголошенням незалежності виникли не менш складні проблеми: як подати цей матеріал учню і студенту, як виховати шанобливе ставлення до своєї історії і культури, не провокуючи зневагу до народів і держав, що принижували й обмежували її розвиток, які форми історичного виховання найбільш ефективно сприяють процесу громадянського становлення молоді тощо.

Ключові слова: міфологічна свідомість, логіка, абстрактне мислення, смислообрази.

The process of building Ukrainian statehood sets the task of comprehensive training and education of man and citizen. Who are we, where did we come from and where are we going, where are our roots? Without answering these questions, a young person cannot join the general democratic process as a full-fledged subject. After all, to be a citizen means to perceive the state as one's own, to act in accordance with its policy. This requires a high level of consciousness, which includes historical consciousness.

Knowing the past, a person more confidently perceives the present and models the future. She understands that the current processes are historically determined, that thousands and maybe millions of people gave their lives at this moment, that Ukrainians are a people who originally aspired to statehood and, having won it, must keep it in the complex political vortices unfolding in the modern world.

Over the past decades, history has had an ideologically dissected form in schools and universities. Penetration into the depths of historical knowledge was not encouraged. The history of Ukraine was considered a component of Russia. The Ukrainian historical and cultural tradition - a unique experience of world-class culture - was not actually recognized. With the proclamation of independence there were no less difficult problems: how to present this material to pupils and students, how to cultivate respect for their history and culture, without provoking contempt for peoples and nations that humiliated and limited its development, which forms of historical education most effectively contribute to the process civic formation of youth, etc.

Keywords: mythological consciousness, logic, abstract thinking, meaning images.

Як відомо, міфологічна свідомість має власну логіку, і ця логіка не може бути спростованою за допомогою логіки абстрактного мислення. Під останньою будемо мати на увазі використання правил формальної логіки для аналізу понять, які описують світ, що міф прагне не аналізу, а синтезу смислів речей. Якщо абстрактне мислення вимагає несуперечливості в ході аналізу окремих смислів речей, то міфологічна свідомість відсторонюється, а це передбачає можливість втілення в речах більш загальних смислів. М. Єліаде зазначав, що міфологічна логіка відповідає логіці міфологічних архетипів, де вимоги формальної логіки усуваються. Я. Голосовкер розглядає логіку міфу як спосіб пізнання через уяву. В цьому

типі пізнання вперше зароджуються смислообрази, які є умовою всіх інших законів, отриманих шляхом абстрагування від первинного смислового змісту.

Таким чином, логіка міфу не має бути підпорядкована логіці розумовій, оскільки остання є вторинною й похідною від логіки уяви, котру використовує міфологічна свідомість. На підставі сказаного можна сформулювати засадничий принцип міфологічного мислення – принцип раціональної неспростовуваності міфологічних істин. Цей принцип був виявлений і Р. Бартом, який аналізує його на прикладі цілком типової побутової ситуації. Він взяв для ілюстрації звичайний газетний заголовок, де зазначалось: «ЗНИЖЕННЯ ЦІН: ПЕРШІ ОЗНАКИ. ОВОЧІ: НАМІТИЛОСЬ ЗНИЖЕННЯ» [1, с. 290-291, 265-323].

Семіологічна схема цього заголовку, за Бартом, є наступною: первинна семіологічна система суто мовна, повідомляє про зниження цін. Вторинна семіологічна система вказує на успішність діяльності уряду, яка привела до зниження цін. Її концепт Р. Барт позначає терміном «урядовість», тобто уряд як квінтесенція ефективності. На цей концепт вказує увесь заголовок як ціле, включаючи і текст, і означуваний текстом смисл, і крупний шрифт, використаний при наборі. Заголовок сприяє виникненню міфу: ціни на овочі знижуються, тому що цього хоче уряд.

При цьому сама ж газета заради пристойності дрібнішим шрифтом додає фразу, яка мала б зруйнувати цей міф: «Зниженню цін сприяє сезонне насичення ринку». Однак, як вказує Барт, приведена нижче фраза неспроможна зруйнувати міф. На думку дослідника, міф ґрунтується на навіюванні, він викликає безпосередній ефект, й не важливо, що потім міф буде зруйновано, адже передбачається, що його вплив буде сильнішим за раціональні пояснення, котрі можуть пізніше його спростувати. Це означає, що прочитання міфу здійснюється миттєво. Більш уважне читання міфу жодним чином не посилить й не послабить силу його впливу, міф неможливо ні вдосконалити, ні спростувати; ні час, ні наші знання не спроможні щось додати чи відняти.

Семіологічна схема приведеного вище заголовку передбачає два різних смислових рівні – мовний та міфологічний. Приписка дрібним шрифтом має відношення до мовного смислу, але аж ніяк не торкається міфологічного. Іншими словами, жодна приписка, спрямована на раціональне пояснення ситуації, неспроможна спростувати міф, що сформувався. Даний приклад дуже влучно характеризує сучасну міфологічну свідомість, яка насамперед передбачає «двомисленність». Людина може знати раціональне пояснення ситуації й водночас дотримуватися міфологічного пояснення, котре суперечить раціональному. При цьому людина отримує можливість ніяк

не реагувати на цілком очевидні факти й аргументи. В результаті будь-яка раціоналістична аргументація на неї перестає діяти.

Означений принцип раціональної неспростовуваності передбачає й другий, що випливає з нього, принцип припустимості суперечностей. Цей принцип найбільш повно розкритий Я. Голосовкером в «Логіці міфу», де автор показує незалежність міфологічної логіки від вимог несперечливості логіки формальної. Якщо в формальній логіці, в дилемі – «або-або» діє принцип «третього не дано», то міфологічна логіка стверджує протилежне: третє дано. При цьому обидва положення дилеми можуть бути й істинними, й хибними водночас – логіка чудесного в міфі, заперечуючи одне, може водночас заперечувати прямо протилежне до нього і, стверджуючи одне, може водночас стверджувати прямо протилежне [2, с. 37-39].

Масова свідомість сучасної людини здебільшого спроможна схоплювати лише смислообрази, а не відсторонені поняттєві структури, за допомогою яких здійснюється аналіз. Історична свідомість в масовій свідомості набуває форми політичних ідеологій, котрі цілком підпорядковуються міфологічним закономірностям. Можна прослідкувати паралель між принципами міфологічного мислення, на які вказував Голосовкер, та сучасною ідеологізованою свідомістю.

1) Довільність у часі: логіка чудесного у міфі немовби вільно грає категоріями – часом, простором, кількістю, якістю, причинністю. Граючи простором і часом, чудесне свавільно стискає, розтягує або взагалі їх усуває, не виходячи при цьому за межі предметної речовності світу. Тривалість життя героїв може довільно подовжуватися чи скорочуватися. Час розвитку людини може зупинятися в будь-якій точці, залишаючи її або вічно юною, або вічно старою. Хронологія подій може змішуватися довільно. Сучасна ідеологізована свідомість також цілком незалежна від законів часу. Тривалість політичного життя тут відіграє умовну роль. Хтось роками йде до влади, а хтось за півроку із цілком невідомого функціонера може перетворитися на політичного лідера.

2) Незалежність від простору: граючи часом, логіка чудесного водночас грає й простором, іноді навіть повністю його усуваючи. Відстань, швидкість і спосіб пересування в міфологічному просторі є цілком довільними. Так, сучасна ідеологізована свідомість часто висуває до політиків вимогу всюдисутності. Що б не відбувалося, відбувається з відома уряду. Це впливає із аксіом ідеологізованої свідомості: «Уряд винний у всьому». Політичне керівництво країн чудово усвідомлює цей принцип міфологічного мислення й часто намагається його подати в більш вигідному для себе світлі: «В усьому заслуга уряду».

3) Принцип «якщо після цього, значить внаслідок цього». При аналізі міфологічної

свідомості цей принцип найбільше кидається в очі. Так, якщо вчора до влади прийшов новий уряд, а сьогодні змінились ціни, то ніщо не зможе переконати пересічну людину, що уряд не є тому винуватцем. І не має значення, що в уряді не було часу для будь-яких дій. Якщо одна подія передувала іншій, значить вона є її причиною.

4) Ігнорування очевидного. Масова ідеологічна свідомість зовсім не враховує очевидні факти, цілком безглузді речі можуть сприйматися як щось цілком належне, а очевидні пояснення ігноруватися. Якщо скоєно теракт, то ідеологічна свідомість ігнорує те, що він є вигідним для якоїсь конкретної особи й шукає винуватців чи серед нацменшин, або в середовищі ідеологічних противників, чи інших метафізичних ворогів. Подібним чином пояснюються будь-які явища від елементарних виробничих аварій до макроекономічних процесів.

5) Необов'язковість висновків із засновків. Ідеологічна свідомість спроможна цілком ігнорувати взаємозв'язок висновків і засновків. Наприклад, людина може визнавати, що економіка переживає кризу внаслідок дефіциту бюджету й цілком відкидати будь-яку ідею скорочення бюджетних видатків. Очевидна суперечність між цими позиціями просто ігнорується, що виключає можливість дискусії з цього питання.

Наведені вище принципи, хоча вони й не вичерпують всіх характеристик міфологічної та ідеологічної свідомості, роблять останню цілком вільною від раціональних вимог розуму. Будь-яке ведення ідеологічної полеміки на раціональних засадах втрачає сенс. Однак із неможливості в межах ідеологізованої свідомості вести полеміку на раціональних принципах не випливає неможливість вести полеміку взагалі. Вона можлива. Однак має орієнтуватися на міфологічну, а не на раціональну істинність. А міфологічна істинність знаходить своє обґрунтування у особистому життєвому досвіді. Так, якщо людина налаштована бачити всіх ворогами, то цей досвід конфлікту з оточуючими буде для неї підтвердження істинності ідеології, заснованої на класовій чи національній ворожнечі. Полемізувати з конкретними теоретичними формами вираження цієї ідеології абсолютно безглуздо, полеміка стає можливою лише за умови звернення до власного життєвого досвіду людини. В цьому разі необхідно розкрити смислову ціннісну структуру світогляду людини, показати наскільки адекватно в ньому розкриваються життєві її інтуїції й наскільки руйнівними вони можуть виявитися, набувши саме такої ідеологічної форми. Іншими словами, вести полеміку з міфологічною свідомістю можна лише всередині самої цієї міфологічної свідомості. Нерозуміння цієї вимоги приводить до того, що суспільство докладає величезних зусиль на політичну полеміку, котра не

дає жодних результатів. Як наслідок, сторони, що сперечаються, залишаються при своєму й нічого корисного, окрім роздратування, в них не виникає. Названі принципи дають розуміння того, на яких саме закономірностях ґрунтується переконаність носіїв масової свідомості, які механізми можуть використовуватися для їх ідеологічної обробки і як з ними можна вести полеміку.

Сучасна історична самосвідомість спирається передусім на міфологічні принципи, які спрацьовують як на історико-теоретичному, так і на масовому ідеологічному рівні. Якщо на першому вони використовуються поряд з раціональними, то на другому раціональні засоби пізнання усуваються і діють лише міфологічні. При цьому, як вже зазначалося, міф слід тлумачити не як вигадку, а скоріше як специфічну форму вираження конкретно-чуттєвої дійсності.

З точки зору своєї структури, міф як вияв творчості включає в себе як мінімум чотири різновиди людської діяльності: комунікативну, пізнавальну, ціннісно-орієнтаційну та перетворювальну. Їх єдність проявляється в тому, що кожна із цих форм діяльності, залишаючись відносно самостійною, включає в себе три інших різновиди. Стосовно реальної практичної діяльності міфічна діяльність є багаторазово опосередкованою й водночас її безпосередньою формою. Міфічна модель є заміником реального епізоду людської життєдіяльності. Як аналог міфічної події, вона є схемою, структурою, знаковою системою, що знаходиться у відношенні подібності до оригіналу; як модель певних дій вона є взірцем, нормою, мірою, котра створює можливість ототожнення реального суб'єкта з міфічним, робить можливим його наслідування. Ця модель відіграє функції: а) перетворення реальної події в міфічний образ (конструювання «оригіналу»); б) перетворення образу в розуміння, інформацію (узагальнення та інтеріоризація знань, вмінь, навичок); в) зберігання, накопичення та осучаснення інформації; г) зв'язок інформації з певними способами, формами її вираження (усна та письмова мова, символічні й інші форми вираження).

Таким чином, є певні підстави вважати міфотворчість явищем, значною мірою іманентним людській природі. Адже, якби не було людини, особистості з її самосвідомістю та усвідомленням дисгармонії свого буття й буття навоколишньої дійсності, не було б і міфу як засобу, що компенсує наслідки прояву спотворених, деформованих суспільних відносин. Не можна не погодитися з тією думкою, що для того, щоб зрозуміти чим є міф, спочатку слід зрозуміти, що таке людина. Антропологічну сутність міфу підкреслює і К. Хьюбер [3], німецький дослідник, відомий своїми працями в галузі філософії науки. Цей мислитель обґрунтовує свою теорію міфу як антропологію,

намагаючись довести, що людська сутність з врахуванням всіх її історичних трансформацій в кінцевому, засадничому сенсі, є незмінною.

Історична міфотворчість є одним із соціокультурних явищ. Цей феномен є суто архаїчним і, водночас, як тінь продовжує супроводжувати людину й донині. Очевидно, розгадка таємниці цього соціокультурного явища міститься в пізнанні сутності самої людини, для якої історична міфотворчість є чимось більшим, ніж проста гра уяви та вияв недосконалості її мислення. Адже, створюючи міф про своє минуле, людина, з одного боку, тим самим покладає можливість незавершеності діалогу з самою собою, можливість власного само творення, а з іншого – усуває небезпеку редукції історії до позитивістських спрощень та схем.

З цієї точки зору, деміфологізація історії може стати засобом своєрідного прозріння лише за умови, що вона уможливить ставлення до минулого не лише як до ланцюга фактів, детермінованих причинно-наслідковими зв'язками природничого типу, а й як до сфери реалізації людської свободи, людського духу.

Наявні в суспільстві міфологеми впливають на молодіжне сприйняття історії. В свідомості сучасної української молоді, як правило, утверджуються кілька формул-міфологем, які разом відтворюють цілісний український національний міф, що твориться з огляду не на реальний стан, а на бажане.

Як підкреслює Н. Яковенко, впродовж середини – другої половини ХХ століття, а особливо в останні роки, частина згаданих формул-міфологем, адаптуючись до нових політичних та соціальних реалій, обростала модифікованими варіаціями, новими векторами зацікавлення, несподіваними нюансами тощо. Простеження інтелектуальної генеалогії та внутрішніх пружин кожної з таких мутацій є вдячною дослідницькою проблемою саме завдяки тому, що історична наука в Україні завжди була (і досі є) чимось більшим, ніж пізнавальна дисципліна, а цікавість до минулого України коріниться в площині квазіісторичній. Для освіченого загалу йдеться не про факт історії як такий, а про те, що ним засвідчується *expressis verbis* існування України всупереч усім – реальним чи уявним – ворожим силам. Відтак, модифікація тієї чи тієї формули-міфологеми сигналізує про невербалізовані, ба – навіть неусвідомлювані зміни у відчутті власної «українськості», що дає дослідникові унікальний матеріал для вивчення латентних проявів національного самовираження, особливо в радянські часи, коли, здавалося б, тоталітарна машина обробки умів його цілком розчавила.

Для прикладу згадаємо блискавичне, справді тріумфальне розповсюдження заявленої Я. Дашкевичем на початку 90-х років минулого століття тези про Україну як циві-

лізаційне пограниччя між Сходом і Заходом (недоступна українській молоді, ця теза здавна користувалася популярністю в еміграційній та новітній зарубіжній українці). Той факт, що саме таким чином окресленому простору віддала перевагу більшість серед сучасної української молоді (сьогодні сприйняття України як терену між Сходом і Заходом загалом перетворилося на публіцистичне кліше), набагато виразніше засвідчує внутрішній вибір кожної молодої людини стосовно змін, які намітилися в Україні. Тож на наших очах, по суті, народилася чергова модифікація міфу про вибір, яка продовжила логічний ряд таких самих поворотних моментів, як «вибір віри» князем Володимиром з наступним хрещенням Русі, як «вибір протекції» Богданом Хмельницьким, що приєднало Україну до Московської держави, як «вибір володаря» Іваном Мазепою та ін.

Більш складною є генеалогія ще однієї відносно нової формули-міфологеми, яка сьогодні на рівні аксіом функціонує і в історіографії, і в публіцистичних ретрансляціях, а отже, і в свідомості української молоді. Йдеться про переконання, неначе українці різних регіонів, починаючи з часів Київської Русі, завжди усвідомлювали свою етнічну спільність, а відтак, безперервно тяжіли до «возз'єднання» тих чи тих територіальних одиниць, котрі впродовж XI-XIV століть опинилися у складі кількох сусідніх держав. Генетично міфологема безперервного тяжіння до «возз'єднання» є, звичайно ж, паростю одного з головних елементів конструювання національної ідентичності – міфу про спільність етнічного походження як основи відчуття культурної співпричетності, спільної долі і ширше – певного «колективного Я» нації. Його оформлення розпочалося ще наприкінці XVI – на початку XVII століття, але новітнє формулювання найповніше подане у фундаментальній «Історії України-Руси» М. Грушевського. Питання про усвідомлення членами етносу своєї спільності не здавалося історикам суттєвим, оскільки в його метафізичному баченні етнос (народ) виявляється певною «органічною зв'язністю».

Зі свого боку, В. Липинський у межах проповідованої ним у багатьох творах територіальної моделі української нації бачив два її відлами – галицький і наддніпрянський, тобто, Схід і Захід. У гармонізації їхньої різнорідності, на його думку, «лежить вся наша минувшина й будучина як українців: не як російської чи польської провінціальної різниці, а як окремої – посідаючої свою ціль, свою «рацію існування» – нації. У 20-ті роки минулого століття М. Хвильовий передбачав «оазис азійського ренесансу», що наступить, коли Європа вичерпає свій духовний потенціал. Саме розташування між Європою і Азією, – пояснював він, – дає можливість Україні <...> виступити авангардом подальшого поступу людства [4, с. 173].

Ще одна формула-міфологема ґрунтується на тому, що в нашій державі все має бути виразно українським. З огляду на це вважається, що кожній молодій людині притаманні національно-психологічні особливості. Адже самобутність української національної психології зумовлена матеріальними чинниками, культурно-історичними обставинами (особливостями природи, території, економіки, культури тощо), природними особливостями українців (анатомічними, фізіологічними, генетичними та ін.). Так, психічні процеси (мислення, почуття, воля тощо) українця, білоруса, молдаванина, росіянина мають як спільні, так і відмінні ознаки. Нехтування усім багатством і розмаїттям якостей, відтінків національної психології (темпом і способом мислення, перебігом емоцій і почуттів, особливостями мовлення тощо) і недооцінка їх можуть призвести до збіднення психічного життя молодшої людини, звужити світосприйняття, спотворити оригінальність світобачення.

Отже, в процесі виховання та навчання молоді необхідно особливо акцентувати увагу на своєрідності українського національного характеру. Вічне правдошукання, гостинність і щедрість, ласкавість і доброзичливість, писемність і музичність, працьовитість і талановитість, ніжність і глибокий ліризм, свободолюбність і душевне багатство – це лише деякі відомі у світі риси характеру української нації. Але неодмінно потрібно звернути увагу на те, що український національний характер і темперамент багатьох українців мають нашарування, які історично не притаманні їм і виникли під впливом чужорідних факторів, політичних навіювань і настанов, ідеологічних догм, привнесених ззовні. Такими нашаруваннями у частини молодих українців є: втрата історичної пам'яті, без якої немислима національна свідомість, відчуття ними національної неповноцінності, недостатнє чуття національної самоідентифікації, незнання рідної мови та неповага до неї, неприйняття соборності всіх українських земель, терпимість щодо явищ, які порушують цілісність, згуртованість народу, принижують його національні, духовні, культурні цінності.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Миф сегодня // Мифологии / Ролан Барт; [пер. с фр., вст. ст. и коммент. С. Зенкина]. – М.: Академический Проект, 2008. – С.290-291, 265-323.
2. Голосовкер Я. Э. Логика мифа / Яков Эммануилович Голосовкер [Н. В. Брагинская (сост. и авт. прим.), Д. Н. Леонов (сост. и авт. прим.)]. – М.: Наука, 1987. – С.37-39.
3. Хюбнер К. Критика научного разума / Курт Хюбнер. – М., Центр по изучению немецкой философии и социологии, 1994.
4. Горський В. С. Філософія в українській культурі: методологія та історія). – Філософські нари-

си. / Вілен Сергійович Горський. – К., Центр практичної філософії, 2001. – С.173.

References

1. Bart R. Myth today // Mythology / Roland Bart; [trans. with fr., vst. Art. and comment. S. Zenkin]. - Moscow: Academic Project, 2008. - P.290-291, 265-323.
2. Golosovker Ya. E. Logic of myth / Yakov Emmanuilovich Golosovker [N. V. Braginskaya (comp. And author's note), D. N. Leonov (author's and author's note)]. - M.: Nauka, 1987. - S.37-39.
3. Hübner K. Critique of scientific reason / Kurt Hübner. - Moscow, Center for the Study of German Philosophy and Sociology, 1994.
4. Gorsky V. S. Philosophy in Ukrainian culture: (methodology and history). - Philosophical essays. / Vilen Sergeevich Gorsky. - K., Center for Practical Philosophy, 2001. - P.173.